

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SALOMATLIK VA KASALLIK KONTSEPTI TADQIQI

G'aybullayeva Nafisa Izatullayevna

BuxDPI dotsenti, f.f.f.d (PhD) nafisa.ped@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy konseptual sohaning asosini tashkil etuvchi asosiy konseptlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar tahlil etilib salomatlik va kasallik konseptining milliy-madaniy lingvistik xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: salomatlik konsepti, zamonaviy tilshunoslik, inson salomatligi, filologig konsept, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируются исследования, направленные на изучение основных концептов, составляющих основу национального понятийного поля, и выявляются национально-культурные лингвистические особенности концепта здоровья и болезни.

Ключевые слова: концепция здоровья, современная лингвистика, здоровье человека, филологическая концепция, когнитивная лингвистика.

Abstract. This article analyzes the research aimed at studying the main concepts that form the basis of the national conceptual field and reveals the national-cultural linguistic features of the concept of health and disease.

Key words: health concept, modern linguistics, human health, philological concept, cognitive linguistics.

Istiqlool davri o'zbek tilining taraqqiyot masalalari o'zining ko'p jihatlari bilan tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelyapti. Ular orasida tilning leksik sathi bilan aloqador ishlarning mazmun ko'lami boshqalariga qaraganda salmoqliroq. Tabiiyki, leksika borliq manzarasini insonlarga til orqali ifodalashda yetakchi rol vazifasini bajaradi hamda atrofda paydo bo'lgan innovatsiyalarni o'zida tez shakllantira oladi.

N.Mahmudov ta'biri bilan aytganda, "shubhasizki, milliy ong milliy tilsiz mavjud bo'la olmaydi, bu esa tilshunoslikda e'tirof etib bo'lingan haqiqat". Ta'kidlanganidek, tilning bu jarayondagi vazifasi paydo bo'lgan mental tushunchalarni – konseptlarni ifodalash bilangina chegaralanib qolmaydi.

Tushuncha anglatuvchi har qanday so'z til egalari lisoniy ongida shakllangan kontseptning

eng muhim tomonlarini aks ettiradi. Bu jarayonda kontseptga xos milliy-madaniy belgilar soʻzda ham oʻz ifodasini topadi. Muayyan kontsept tilda nafaqat bir soʻz bilan yoki soʻz birikmalari, frazeologizmlar, maqol va matallar orqali, hatto yirik matnlar asosida ham voqelanadi. Soʻzning maʼno komponentlari, koʻchma maʼnolari, nutqda namoyon boʻluvchi konnotativ-pragmatik semalari orqali kontseptning mohiyati ochib beriladi.

Salomatlik va kasallik leksemasining oʻz hamda koʻchma maʼnolari kontseptlar orqali voqelanishi, milliy-madaniy xususiyatlarini namoyon etishi mumkin. Shu bilan birga, bu leksemalar koʻchma maʼnolarda qoʻllanib, turli kontseptlarni voqelantirishga xizmat qiladi.

Oʻzbek tilida soʻzlashuvchilarning ilmiy va falsafiy sohalaridagi qarashlarida salomatlik va kasallik kontseptini oʻrganish lingvomadaniy va leksikografik tadqiqotlarning zaruriy bosqichi hisoblanadi. Kontseptsiya tizimi atrof-muhitning oʻzaro taʼsirini ular oʻrtasidagi assotsiativ almashinuvda eng faol ishtirok etadigan lingvokulturologik birliklaridan biridir. Tushuncha kontseptsiyaning tarkibiy qismlaridan biri sifatida, fikrlashlarimizning boshlangʻich ibtidosidir. Odatda

fikrlash shakllaridan biri sanalgan idrokning hissiy bosqichidan mavhumliklar natijasida aniqlangan tushuncha tafakkurga voqelikni aks ettirishga xizmat qiladi. Salomatlik tushunchasi olamning lisoniy manzarasida insonni oʻrab turgan voqelikni anglash va unga turli yoʻllar bilan taʼsir qilish natijasidir.

Kasallik va salomatlik fenomenlari haqidagi tasavvurlarni aniqlash kundalik diskursda maʼlum bir sivilizatsiya darajasiga yetgan har qanday madaniyat uchun asos hisoblanadi, chunki u avlodlar tomonidan toʻplangan borliqni kontseptlar orqali anglash tajribasini aks ettiradi, shuningdek mifologiya bilan olamning oddiy manzarasini verbal ifodalaydi.

Qadimgi mashhur olimlar salomatlik va kasallik haqida fikr yuritganda, hayot sharoitlari, gigiyenik tartib-qoidalar, sogʻlom ovqatlanish, jismoniy faollik va ruhiy barqarorlikning meʼyoriy holatda boʻlishini taʼkidlaganlar. Yunonistonda salomatlik tushunchasi idrok etishning asosi sanalgan. Miloddan avvalgi V asrda yunon faylasufi Pindar salomatlikni "aʼzolarning uygʻun ishlashi" deb taʼriflagan, bunda inson tanasi qulaylik hissi va ogʻriqning yoʻqligi, sogʻliqning jismoniy holati bilan birga keladi, deya taʼriflaydi.

Aflotun (miloddan avvalgi 429-347) "Muloqot" asarida shaxs va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirish yo'li bilan komil inson jamiyatiga erishish mumkinligini, qadimgi yunon falsafasida "Sog'lom tanada sog' aql" g'oyasini ilgari surganligi orqali izohlaydi.

Aristotel ta'limotiga ko'ra, inson o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy mavjudotdir, u axloqiy me'yorlar va axloqiy qoidalarni hurmat qilish burchi bilan jamiyatda yashashga intiladi. Insonlarning uyg'un ishlashi va sog'lig'ini saqlashga erishish uchun jamiyatdagi munosabatlarni tartibga solish zarurligini ta'kidlaydi.

Demokrit salomatlikni xulq-atvor bilan bog'laydi, har bir inson sog'lig'i Xudo tomonidan berilishini rad etib, kishining sog'lig'i o'ziga bog'liqligini ta'kidlaydi.

Gippokrat salomatlikni atrof-muhit omillari va turmush tarzi bilan bog'liq holda tushuntirdi. U "salomatlik" kontseptsiyasining yaratuvchisi bo'lib, insonning asosiy hayot faoliyatini, ovqatlanish va jismoniy mashqlar bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, to'g'ri ovqatlanish va jismoniy mashqlar salomatlik uchun zarur bo'lib, fasllarning o'zgarishi inson ongi va tanasiga katta ta'sir ko'rsatadi, natijada qishda (nafas olish yo'llari) va yozda (ovqat hazm

qilish tizimi) kasalliklari ustunlik qiladi. Gippokrat o'zining kuzatishlari davomida – inson faoliyati, uning odatlari, yashash sharoiti qanday bo'lsa, uning salomatligi ham xuddi shunday bo'lishini aniqlagan.

"Avesto"da "Tibbiyot – bu tanani sog'lom holatda saqlash san'atidir", deb yozilgan. Xitoyliklarning "Kong-fu", hindistonliklarning "Ayurveda" kitobida salomatlik va sog'lomlashtirish masalalari har tomonlama yoritilgan. Masalan, "Ayurveda"ning asosiy tamoyili inson ongining tanaga ta'sir o'tkazishiga asoslanadi. Kasallikdan xalos bo'lish odamning o'z ongi bilan muloqotga kirishib, uni muvozanatga keltira olishiga bog'liq.

Antik davrning "unutilgan" bilimlari uyg'onish davrida qayta kashf qilindi va hozirgi kungacha qayta shakllandi. Salomatlik – bu inson yashaydigan muhitda o'zining noyob imkoniyatlarini to'liq ifodalash uchun jismoniy, aqliy, ijtimoiy va ma'naviy jihatdan yaxshi faoliyat yurita oladigan nisbiy holat. Salomatlik ham, kasallik ham dinamik jarayonlar bo'lib, har bir inson o'z hayotining barcha jabhalarida sog'lomlik va optimal ishlashdan tortib, bir tomondan o'lim bilan yakunlanadigan kasallikkacha,

ikkinchi tomondan, bosqichma-bosqich yoki uzluksiz spektrda joylashgan.

Salutogenez nazariyasi kasallikni keltirib chiqaradigan omillarni o'rganish uchun patogenezning an'anaviy yondashuvidan farqli o'laroq, salomatlikni nima yaratishi va qanday omillar salomatlikni qo'llab-quvvatlaydiganligi haqida fikr yuritadi. "Salomatlikning kelib chiqishi"ni topish uchun inson salomatligi va farovonligini qo'llab-quvvatlovchi omillarni izlash kerak. Buyuk vatandoshimiz Abu Ali ibn Sinoning mashhur "Tib qonunlari" asari salomatlikni saqlash va mustahkamlash g'oyalari asosida yozilgan. Alloma insonlar o'zini o'rab turgan atrof-muhit bilan muloqotda bo'lishini va tashqi muhit omillari, o'z navbatida, uning salomatligiga ta'sir qilishini ta'kidlab o'tgan. Ulug' hakim salomatlikni saqlashda jismoniy faollik muhimligini alohida qayd etib, tartibli hayot tarzi omili sifatida jismoniy mashqlar, ovqatlanish tartibi va uyquni qayd etgan. U bunday yozadi: "Me'yorida va o'z vaqtida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanadigan inson hech qachon davolanishga muhtoj emas".

Salomatlikni muayyan saqlash va mustahkamlash uchun avvalo, odam fiziologiyasi, psixologiyasi va

ma'naviy dunyosini bilishga qaratilgan salomatlik haqidagi fan yaratilishi lozim. Demak, shifokorlar bemorlarni va kasallikni o'rgansa, sog'liq haqidagi fan salomatlikning sababi va mexanizmlarini tadqiq etishi kerak.

1948-yil 7-aprel kuni inson salomatligi bilan bog'liq barcha masalalarni xalqaro darajada hal qilish uchun Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tashkil etilgan. 1950-yildan boshlab esa har yili 7-aprel kuni Jahon sog'liqni saqlash kuni sifatida nishonlanadigan bo'ldi. Dunyoning turli mamlakatlarida sog'liqni saqlash tizimidagi asosiy muammolar va erishilgan natijalar sarhisob qilinadigan, aholining salomatlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadigan kun sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Bu kun nafaqat bayram, balki aholining salomatligi va sog'liqni saqlash tizimidagi muammolarga xalqaro jamoatchilikning e'tiborini tortish uchun qo'shimcha imkoniyatdir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) o'z Konstitutsiyasiga salomatlik ta'rifini kiritganida rasmiylashdi. Ta'rif Xorvatiyadan ijtimoiy tibbiyot va sog'liqni saqlash sohasidagi taniqli olim va JSST asoschilaridan biri doktor Andrija Shtampar tomonidan taklif qilingan. Ushbu umume'tirof etilgan ta'rifda aytilishicha, "Salomatlik nafaqat

kasallik yoki nogironlikning yo'qligi, balki to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holatidir". Ushbu ta'rifda birinchi marta jismoniy va ruhiy salomatlikdan tashqari, ijtimoiy farovonlik umumiy salomatlikning ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi, chunki salomatlik ijtimoiy muhit, yashash va mehnat sharoitlari bilan chambarchas bog'liq.

So'nggi bir necha o'n yilliklar ichida JSSTning salomatlik ta'rifi tobora ko'proq o'zgartirildi va to'rtinchi o'lchov – ruhiy salomatlik omili yanada kengaytirildi. Umuman olganda, ruhiy salomatlik o'z hayotimizdan qoniqish hissi, qadriyatlar tizimi, o'z-o'ziga ishonch va o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini anglash va mavjudligi, ichki va atrof-muhitga nisbatan dinamik hissiy muvozanat bilan tinchlik va osoyishtalikni o'z ichiga oladi.

1977-yilda JSSTning "2000-yilga qadar barcha uchun salomatlik" Global strategiyasining qabul qilinishi bilan sog'liqni saqlashning pragmatik kontsepsiyasi – ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan samarali hayot kechirish qobiliyati bilvosita qabul qilindi, bu esa ushbu Strategiyaning muhim maqsadi edi. Ko'pchilik o'zining salomatlikka umidini aynan tibbiy omil bilan bog'laydi. Jahon sog'liqni saqlash

tashkiloti tahliliga ko'ra, inson salomatligiga ta'sir etuvchi omillar orasida tibbiy ta'minot atigi o'n foizni tashkil etadi.

Sog'lik va kasallik haqidagi individual tasavvurlar bo'yicha tadqiqotlar bir muncha vaqt davomida to'planib bormoqda va ular insonning salomatlik xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishida ma'lum bo'ldi. Ma'lum bo'lishicha, jins va yosh odamlarning sog'lig'i haqidagi tasavvurlariga ularning kelib chiqishi va atrof-muhit omillari ta'sir qiladi. Umuman olganda, odamlarning sog'lig'i va kasalliklarga bo'lgan qarashlarini bitta kontinuumning qarama-qarshi tomonlarida joylashgan konstruktsiyalar sifatida ko'rib chiqish kerak emas, balki ikkita alohida, lekin bir-biriga o'xshash konstruktsiyalar sifatida talqin etish lozim. Salomatlik kontsepsiyasi kasallik kontsepsiyasidan ko'ra ko'proq nomoddiy va tushunarsiz bo'lib, birinchisini o'rganish ancha murakkab sanaladi.

Norvegiyalik olim Ingstad va Per Fugelli turli kontekstlarda, ommaviy chiqishlar hamda saytlarda odamlarning sog'lig'i haqidagi tasavvurlarini o'rganish uchun ko'p saytli etnografik tadqiqot o'tkazdilar. Ular Norvegiyaning besh xil joyida, qishloq

joylarida, kichik va katta shaharlarda, qirg'oqda, ichki hududlarda, baliqchilik, qishloq xo'jaligi va sanoat jamoalarida yashovchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy kelib chiqishi bir xil bo'lgan odamlar bilan o'z uylarida suhbatlashdilar. Ular odamlarning sog'lig'ini haqiqiy vaziyatlarda kontseptsiyalashda oltita muhim elementni aniqladilar: farovonlik, atrof-muhit, yaxshi yashash, hazil-mutoyiba tuyg'usi, yaxshi ozuqa va kuch-qudratga ega bo'lish kerakligini ta'kidlaydilar.

Bizning talqinimizcha salomatlik kontseptsiyasi uchta xususiyat bilan tasniflanadi: umumiylik, pragmatizm va individuallik.

Salomatlik umumiylik yaxlit hodisa sifatida hayotning barcha jabhalari, kundalik, mehnat, oilaviy va jamiyat hayoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan jihatdir. Kasallikning yo'qligi bu salomatlikning umumiy tavsifi emas. Jamiyat, oila farovonligi, o'z shaxsiy qadriyatlariga ko'ra yashay olish salomatlikni butunlik sifatida his qilishning muhim qismidir.

Pragmatizm salomatlikni nisbiy hodisa sifatida aks ettiradi. Salomatlik odamlarning yoshi va jinsi, sotsial qatlami, tibbiy sharoitlari va ijtimoiy holatini hisobga olgan holda baholanadi.

Individualizm shaxsiy hodisa sifatida sog'likni idrok etish, shaxs sifatida kim ekanligingizga bog'liq. Jamiyatning bir qismi bo'lish va boshqa odamlarga yaqin bo'lish hamma uchun muhim bo'lib tuyuladi. Bundan tashqari, qadriyatlar individualdir va har bir inson o'ziga xos bo'lgani uchun, sog'liqni saqlashni yaxshilash strategiyalari individual bo'lishi kerak.

Lug'atlarda keltirilgan kasallik va salomatlik bilan bog'liq har bir ta'riflarni o'rganib chiqish, so'zlarning signifikati(ma'nosini)ni aniqlash, birliklar talqinidagi denontativ semalar to'plamini aniqlash, har bir leksemaning semantik invariantlarini tuzish, talqinlardagi o'zgarishlar dinamikasini kuzatish, hamda leksikografik semantik maydon (LSM)ni yaratish imkonini beradi. So'zning LSMni tuzish uchun lug'atlardagi uning talqinlarini tahlil qilish va aniqlangan mazmun ta'riflari (metatil birliklari)ni vokabulalar (Vocabula lotincha "so'z, ism, sarlavha"–leksikografiyaning o'rganish predmeti) sifatida, ya'ni mazmunli substantivdan vokabulagacha qabul qilingan metatilning semantik bog'liq birligiga qadar ko'rib chiqish zarur bo'ladi. Shunday qilib, har bir so'z uchun lug'at tomonidan semantik jihatdan

yaqin leksik birliklar to'plami belgilanadi, unda umumiy va farqlovchi xususiyatlar ajratiladi. Leksikografik tahlil turli tillardagi	o'xshash va har xil leksikografik semantik invariantlarni farqlash imkonini berdi.
---	--

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маслова В.А. Когнитив тилшунослик. – Самарқанд, 2011. – Б. 8.
2. Худайберганава Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри ..дисс. автореф. – Тошкент, 2015. – Б.19.
3. Антология концептов : в 8 т. / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград : Парадигма, 2005; Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – изд. 3-е, испр. и доп. – Москва : Академический Проект, 2004. – 982 с. и др.
4. Лурье С. В. Психологическая антропология : история, современное состояние, перспективы / С. В. Лурье. – 2-е изд. – Москва : Академический проект : Альма Матер, 2005. – С. 587
5. <https://yuz.uz/news/salomatlik-ilmi>
6. <https://muslimaat.uz/maqola/1238>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>